

СПОРТИВНИЙ РУХ В УКРАЇНІ КІНЦЯ ХІХ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У кінці ХІХ - на початку ХХ ст. у багатьох країнах значного поширення як засіб фізичного виховання набув спорт. Такі процеси спостерігались і у Російській імперії. Перш за все це знайшло своє відображення у діяльності спортивних товариств. Вже у 60-ті роки ХІХ ст. у Російській імперії створюються зарубіжні спортивно-гімнастичні товариства - німецькі, англійські, американські, французькі та ін. Відділення цих товариств були й в Україні. Так, наприклад, відділення німецького товариства «Пальма» було в Одесі. Вони чимало сприяли популяризації різних видів спорту. Виникають також вітчизняні товариства. Порівняно високий відсоток міського населення в Україні, а також наявність університетів та інших учбових закладів створювали сприятливі в цьому відношенні умови. У 60-70 роки ХІХ ст. створюються ковзанярські, тенісні, футбольні гуртки та клуби. І тут справа не в тому, що керівники цих організацій, яких заохочував уряд, вважали своїм основним завданням відвернути увагу молоді від політичного життя держави, переключити всі інтереси учнівської молоді на гімнастику та спорт. Не слід відкидати й активну позицію передової громадськості в цьому питанні, зростання міжнародного спортивного руху та його впливу. У 80-ті роки ХІХ ст., і особливо у 90-ті роки, виникають велосипедні товариства (у Києві, Харкові, Одесі, Севастополі, Єлісаветграді, Сімферополі), проводяться велогонки, у тому числі на далекі відстані. Так, Малькевич (м. Київ) за маршрутом Київ - Північна Африка проїхав 17000 км.

Надто інтенсивно спортивні товариства розгорнули свою діяльність після 1907 р. Футбол-лігу було створено в Одесі, Харкові, Києві, потім виникає Всеросійська футбольна спілка. Розвивається авіаспорт (досить згадати польоти в Одесі, Харкові та інших містах України Єфімова, Уточкіна, Нестерова).

Вже у 80-ті роки ХІХ ст. вітчизняні спортсмени починають виходити на міжнародну арену. У 1911 р. у Росії був утворений Олімпійський комітет, а у 1913 р. він провів першу Всеросійську олімпіаду в Києві. З цією метою було створено місцевий олімпійський комітет з 14 осіб - представників спортивних товариств. Очолив його лікар А.К.Анохін. Важливо зазначити, що у змаганнях з легкої атлетики та фехтування тут вперше виступали жінки (на міжнародних олімпійських іграх це сталося у 1928 р.).

З початку ХХ ст. дозволено створення спортивних товариств при учбових закладах. А після 1905 р. створення серед студентів спортивних гуртків навіть заохочувалось. На початок першої світової війни в Росії налічувалось 40 таких зареєстрованих гуртків, також це стосується й України. Лише в Києві перед війною було зареєстровано 4 студентських спортивних гуртки.

Більшість студентських і гімнастичних організацій України були пов'язані з загальноросійськими гімнастичними товариствами «Богатырь», «Сокол», «Маяк». Надто швидко (після 1907 р.) зростали сокольські організації.

У 1909 р. був затверджений проект статуту Всеросійської спілки російсько-го сокольства (у 1910 р. статут затверджений міністром внутрішніх справ), а у 1911 р. скликано перший загальний з'їзд Спілки. На 1914 р. Спілка налічувала 42 товариства, що прийняли статут і нараховували 4 тис. чоловіків, 600 жінок і 1060 підлітків і дітей. Крім того, до Спілки належали 26 товариств, що не встигли прийняти статут. Сокольські організації мали свої журнали. В Україні сокольство мало давні традиції, у тому числі в межах учбових закладів. Найбільш відомою сокольською організацією учнів на початку ХХ ст. став сокольський гурток у Ялтинській гімназії (його попечителем виступив директор гімназії Готліб, а кількість досягала 70-80 чол.). В цей же час серед сокольських організацій дорослих найвідомішим було товариство «Русский сокол», створене на основі «Київського атлетичного і гімнастичного товариства».

На початку ХХ ст. в учнівському середовищі починає розповсюджуватись бойскаутизм. Загони товариства «Русский скаут» були в Одесі, Києві та інших містах. Відзначимо, що у 1915 р. у Києві був створений перший жіночий загін. Але все ж таки бойскаутизм не мав успіху. Досить сказати, що шанувальнику англійської системи лікареві Анохіну вдалося об'єднати у Києві не більше 100 чол.

У радянській літературі тривалий час було прийнято писати про те, що «буржуазія і царизм прагнули підпорядкувати спортивно-гімнастичний рух своїм політичним цілям, зробити його одним з засобів ідеологічного впливу і відвернення трудящих від участі у політичній боротьбі» [1, с. 170]. У тому числі це стосувалося й державної підтримки гуртків і клубів трудящих і студентської молоді. Одночасно мова йшла про велике значення розповсюдження марксистсько-ленінського вчення про виховання, про те, що в галузі розвитку науки про фізичне виховання Росія була однією з найбільш передових держав світу.

Така позиція, на наш погляд, є трохи однобокою та спірною. І пов'язане це з тим, що автори подібних тверджень недостатньо враховували закономірності, що іманентно присутні галузі освіти взагалі та фізичного виховання зокрема.

Спортивно-гімнастичні товариства вели агітаційну та організаторську роботу, в країні виходили перекладні роботи, присвячені фізкультурі, [2; 3] в журналах друкувались бібліографічні огляди тих книг з фізичного виховання, які видавались у Росії, [4, с.289-312] у газетах публікувалась інформація про спортивні змагання та діяльність спортивних товариств [5]. І все ж спортивно-гімнастичний рух продовжував залишатись карликовим. Згідно з доповідною запискою генерала Воєйкова, поданою у 1913 р. Миколі ІІ, у царській Росії налічувалось усього 506 спортивно-гімнастичних товариств, причому кількісний склад товариств був дуже незначний, в середньому 30-40 чоловік (тобто усього біля 15-20 тисяч фізкультурників-спортсменів). Тодішнє «товариство» у кількісному відношенні більш під-

ходити до сучасного поняття «гуртка» або навіть «секції». Ця цифра говорить сама за себе, якщо порівняти її з кількісними показниками західноєвропейських товариств. У Чехії налічувалось 1167 спортивно-гімнастичних товариств, у Німеччині у 1913 р. було 10951 гімнастичне товариство (понад 1 млн. фізкультурників), у Франції у 1911 р. було 1628 тільки гімнастичних товариств (400 тис. фізкультурників).

Аналізуючи соціально-нормативний аспект розвитку фізкультури та спорту, важливо проаналізувати статутну та звітну документацію спортивно-гімнастичних товариств, яка чимало дає нам для розуміння процесу розвитку фізкультурного руху [6, с.8].

В цілому слід сказати, що дані товариства були побудовані на демократичних засадах. Не дивно, що в радянській літературі їх іменували не інакше як «буржуазними», або показували, що «царизм і буржуазія використовували цей рух в своїх класових інтересах, що йшли урозріз з інтересами народних мас» [1, с.5]. У абсолютистській державі, що зберегла чимало феодальних пережитків (серед яких була, зокрема, становість) такі товариства завжди були під підозрою. Майже повсюдним явищем в статутах спортивних товариств (навіть «елітарних») був пункт про всестановість цих організацій [7, с.5]. У зв'язку з цим організація спортивно-гімнастичних товариств зустрічала на своєму шляху чимало бюрократичних перешкод (на це вимагався дозвіл поліцейстера). Проте спортивний рух стримати було неможливо. Царизм вимушений був піти на поступки, хоча багато з перешкод все ж таки залишилось. Закон від 4 березня 1906 р. про відкриття культурно-освітніх товариств і «роз'яснення» до нього давали поліції великий простір для довільних тлумачень і тяганини при затвердженні статутів (у ряді випадків поліція брала на себе складання правил для членів спортивних товариств, зокрема, правил для велосипедистів). У 1915 р. усі спортивно-гімнастичні організації «уніфікуються», тобто одержують єдиний статут, затверджений у тому числі Міністерством внутрішніх справ. Проте й це не припинило поліцейської тяганини. У виданнях радянського періоду відзначалось, що залучення до буржуазних товариств трудящих мало на меті відвернути маси від революційної класової боротьби.

Звісно, фізкультурний рух - масовий за своєю природою - не міг не привернути уваги правлячих кіл як засіб досягнення певних політичних цілей. Про це свідчить і створення у 1913 р. «Канцелярії Главнаблюдающего за физическим развитием народонаселения Российской империи» на чолі з генералом особистого почту Миколи II, комендантом Зимового палацу Воейковим (у 1914 р. при Головноспостерігачеві було створено раду з представників окремих відомств і спортивно-гімнастичних товариств). Проте навряд чи можна буде заперечувати потяг широких верств міського населення до фізкультурного руху. Ця ж тенденція виявилась у європейських країнах, вона ж спостерігалась і в Російській імперії. Звісно ж і тут були елітарні, аристократичні спортивні клуби, але все ж у своїй більшості соці-

альний склад спортивно-гімнастичних товариств був надто розмаїтим. Це було характерним явищем як у центрі, так і в провінції. В архіві Харківської області зберігся рукописний статут Валківського гімнастичного товариства «Сокол» (1908 р.), який багато в чому характеризує і його можливості. І склад членів [8]. Метою товариства визначено сприяння фізичному та моральному розвитку не лише своїх членів, але й відвідувачів змагань та інших заходів (п. 2). Відзначимо, що діти до 15 років, бажаючи бути відвідувачами гімнастичних вправ, повинні були подати від батьків письмовий дозвіл (п. 21). Членами товариства не могли бути: неповнолітні, юнкери та нижні чини, що перебували на службі, особи, які піддані обмеженню прав за судом, а також ті, що знаходяться під слідством (п. 22).

Склад членів товариства визначався також їх матеріальними можливостями: вступний внесок дорівнював 1 карбованцю, а членський внесок складав 5 карбованців, які вносились або одноразово, або півріччями (пункт 19). Перед першою світовою війною сума в 5 карбованців складала третину середньомісячної зарплати робітника. Ось тут зазначимо, що в Одеському товаристві велосипедистів-аматорів на початку 90-х рр. ХІХ ст. вступний внесок складав 5 карбованців, а членський - 10 карбованців на рік. Вступний внесок у Київському яхт-клубі був ще більший - 25 карбованців на рік [9]. Губернатор не тільки міг закрити товариство на підставі відомостей про безлад або порушення статуту (п. 73), що дійшли до нього, але й навіть затверджував зразки святкового одягу членів товариства та значок товариства (пункт 65). Статути спортивно-гімнастичних товариств на місцях після зазначених змін початку ХХ ст. затверджувались в «губернському у справах товариства присутстві» [10, с.2]. До цього на статутах стояла віза міністра внутрішніх справ. Проте губернатор та інші чиновники не тільки були стримуючою силою. Відомо, наприклад, що Харківський губернатор Г.А.Тобізен був почесним попечителем Харківського гімнастичного товариства. Градоначальник Одеси П.А.Зелений сприяв Одеському товариству велосипедистів. Втім, не стільки місцеві влади прихильно ставились до спортивно-гімнастичних товариств, скільки організатори й керівники останніх прагнули заручитись підтримкою місцевих влад, запрошуючи їх як «почесних членів» і «попечителів». Подібної честі удостоювались і меценати-підприємці, які надавали товариству матеріальну підтримку (так, почесним членом Харківського гімнастичного товариства, що вже згадувалось, був І.Х.Гельферіх - відомий у місті промисловець). Проте, як впливає із звітів товариств, безпосередніми організаторами справи, натхненниками багатьох заходів виступали, перш за все, представники інтелігенції. Головою Харківського товариства велосипедистів-аматорів був професор М.Д.Пильчиков, вице-головою - А.Г.Підріз. У склад дійсних членів входили такі відомі у місті особи як О.М.Бекетов і А.М.Зільберберг. Думка про заснування подібного товариства в Одесі також виникла серед групи професорів Новоросійського університету (безпосереднім ініціатором виступив

відомий славіст і не менш відомий спортсмен професор В.І.Шерцль). Звіти товариств являли собою не просто перелік заходів, які були проведені за той чи інший період. Тут дається звіт про фінансову діяльність (ревізійної комісії) і стан інвентаря, розповідається про хід загальних зборів, друкується список дійсних членів, постанови міської та губернської адміністрації, що мають відношення до діяльності товариства. Щодо заходів, що проводились товариствами, слід сказати, що це були не тільки спортивні змагання, але й громадські велосипедні поїздки, сімейні вечори з концертами й танцями, катання на ковзанах тощо. Звичайно, до такої інформації слід ставитись критично. У певному значенні звіти становили агітаційні видання. Слід зважити на те, що ситуація у різних містах була різною. Спогади сучасників дозволяють дещо скоригувати картину. Так, шахіст М.С.Евенсон про київський велосипедний клуб писав таке: «Гра (шахматна) відбувалася в велосипедному клубі, - що не мав, однак, ніякого відношення до велосипедного, який тоді тільки зароджувався, спорту, ні до шахмат. Для гри було відведено широку залу; у ній було досить зручно, якщо не зважати на галас з сусідніх кімнат, де йшла азартна гра в карти, - головне джерело прибутків клубу і мета його існування» [11, с.530].

Звісно, правові норми, зафіксовані в статутах спортивних організацій, часто мали характер традицій (це дуже видно на прикладі довідкової й записної книжки «Русского скаута», де наведені основні «заповіді» бойскаута). Але на рівні державної влади, як ми вже бачили, відступ від статуту у своїй діяльності був здатний викликати закриття організації. Так чи інакше, але вже у дореволюційний період оформилась правова основа функціонування спортивно-гімнастичних товариств.

Список літератури:

1. История физической культуры и спорта: Учеб. пособие. М., 1983.
2. Лагранж Ф. Гигиена физических упражнений детей и молодых людей: Пер. с фр. М., 1890.
3. Пандер Р. Гигиена физических упражнений: Пер. с нем. Спб., 1913.
4. Лесгафт П.Ф. Новые труды, появившиеся на русском языке по вопросу о физическом образовании в школах // Лесгафт П.Ф. Избранные педагогические сочинения. М., 1988.
5. Местные известия // ХГВ.-1983.-23 мая; 1894.-10 июля, 27 июля, 11 августа, 17 августа, 3 сентября и др.
6. Цуркан К.В. Физическое воспитание и спорт в Москве во второй половине XIX - нач. XX вв. (исторический очерк): Автореф. дис...канд. пед. наук. М., 1966.
7. Устав Киевского яхт-клуба. К., 1987.
8. ГАХО. Ф.512. Оп.1. Д.1.
9. Отчет Одесского общества велосипедистов-любителей за время с 1 сентября 1893 по 1 января 1895 г. Одесса, 1895; Отчет о деятельности Киевского яхт-клуба за 1984 г. К., 1895.
10. Харьковское гимнастическое общество «Сокол»: Отчет за 1910 год. Х., 1911.
11. Эвенсон М.С. Чигорин на Киевском турнире 1903 г. // Греков Н.И. Великий русский шахматист М.И.Чигорин. М., 1949.

Надійшла до редколегії 05.05.99